

Išilginių objektų predikacijos pobūdis. Subjektyvaus judėjimo sąvoka

ROLANDAS MIKULSKAS

Lietuvių kalbos institutas

It is common, in many languages, to characterise a road, a path or an oblong object by means of a directional verb of motion. This article offers a fairly detailed analysis of such instances of the prolonged object mode of predication, based on Lithuanian language material. The regularity of the phenomenon under discussion sheds doubt on attempts at explaining the use of such verbs of motion as serving the purposes of figurative speech and expressive imagery: it must spring from deeper cognitive sources. The cognitive nature of the prolonged object mode of predication is here examined with the aid of Langacker's notion of subjective movement. Attention is also drawn to the semantic and grammatical peculiarities of verbs representing this type of predication.

0. ĮVADAS

0.1. Ne vienoje kalboje yra įprasta, kai kelias, takas ar kitas išilgai nusitęsęs objektas yra apibūdinamas kryptingą judėjimą reiškiančiais veiksmažodžiais. Nors tokių sakinių predikacija jokio objektyvaus judėjimo nežymi, tačiau juose vartojami judėjimo veiksmažodžiai įtarimo kalbos vartotojui nekelia, t. y. šie sakiniai priimami kaip taisyklingai sudaryti. Antai visai įprastai skamba tokie pasakymai:

- (1) *Kelias eina pagal upę* LKŽ_{II} 1073 (DŽ).
- (2) *Per lygumas bėga vieškelis* LKŽ_I 726 (RŠ).
- (3) *Nuo kur šitas kelias ateina?* LKŽ_{II} 1080 (DBK).

0.2. *Lietuvių kalbos žodyno* duomenys rodo, kad tokia judėjimo reikšmės veiksmažodžių vartoseną kiek dažnesnė raštuose negu gyvojoje kalboje. Jeigu tą faktą aiškintume kitų kalbų įtaka rašytojams, tai tik patvirtintume šio kalbos reiškinio universalumą. Mat pakankamai tokios vartosenos atvejų yra fiksuota ir tarmėse. Kalbamo reiškinio paplitimas liudija jo sistemiškumą ir tam tikrą bendresnį pobūdį. Viena vertus, judėjimo reikšmės predikatais gali būti apibūdinami ne tik kelias, takas, vieškelis ar upė, bet ir laukas, pieva, šlaitas, tvora, miškas, randas ir pan. Apibendrintai būtų galima teigti, kad taip pat gali būti charakterizuojama visų objektų, vertinamų pagal ilgumo dimensiją, padėtis erdvėje. Trumpiau juos galėtume vadinti IŠILGINIAIS OBJEKTAIS. Plg.:

- (4) *Prie dvaro ėjo didžiausios pievos* LKŽ_{II} 1073 (ŽD).
- (5) *Kalnai eit išilgai jurių krašto* LKŽ_{II} 1073 (K_{II} 11).
- (6) *Aplink miestą ėjo mūro siena* LKŽ_{II} 1073 (J. BALČ).

- (7) *Tos balos nueina net in kitą parapiją* LKŽ_{II} 1091 (RDM).
 (8) *Išilgai eina balti ir raudoni dryžiai* LKŽ_{II} 1073 (RDM).

Kita vertus, kelio ar apskritai išilginio objekto erdvinę padėtį kalboje apibūdina ne tik įprastiniai slinkties veiksmožodžiai. Tokia predikacija gali būti ne tik pagal horizontaliąją, bet ir pagal vertikaliją ašį, plg.:

- (9) *Kelias lengvai kilo į kalną* LKŽ_V 793 (PČ).
 (10) *Paskui ten leidosi gražus šlaitas* LKŽ_{VII} 253 (RŠ).
 (11) *Štai mano kelias išnėrė iš kalnų į lygumą* LKŽ_{VIII} 683 (ŠLČ).

Netiesią kelio konfigūraciją apibūdina veiksmožodžiai, kurių predikacija aprėpia slinkties veiksmą ne tik tiesios, bet ir šoninės ašies atžvilgiu, plg.:

- (12) *Takas suka į kaimą, į sodybą, susigūžusių po senais topoliais* LKŽ_{XIV} 88 (V. BUB).
 (13) *Numindytas [takas] vinguriavo pačia skardžio pakrašte* LKŽ_{XIX} 467 (J. JABL).
 (14) *Dar kelios ryškios raukšlės vingiavo per jo kaktą* LKŽ_{XIX} 461 (J. AP).
 (15) *Parugėm sau vyniojas takelis* LKŽ_{XIX} 474 (RŠ).
 (16) *Keliukas kreivas raitėsi laukais* LKŽ_{XI} 77 (T. TILV).

Geografinę kelio padėtį kalboje gali rodyti ne tik vienvalenčiai, bet ir divalenčiai veiksmožodžiai, suponuojantys agentą ir patientą, taigi reiškiantys ne savaiminį, o kauzuotą judėjimą, plg.:

- (17) *Agrastų takai par sodą veda* LKŽ_{XVIII} 942 (PNMŽ).
 (18) *Į pamarių kaimą veda daug kelių* LKŽ_{XVIII} 942 (I. SIMON).

0.3. Aptariamo reiškinių reguliarumas verčia kritiškai žiūrėti į mėginimus tokią judėjimo veiksmožodžių vartoseną sieti su figūratyvinės kalbos tikslais, t. y. su vaizdingos išraiškos siekiu. Neabejotinai išilginių objektų predikacija judėjimo veiksmožodžiais turi gilesnes, kognityvines, priežastis. Joms atskleisti ir skiriamas šis straipsnis. Kognityvinė išilginių objektų predikacijos prigimtis atskleidžiama remiantis langakeriška subjektyvaus judėjimo sąvoka. Kartu kreipiamas dėmesys į šiai predikacijai vartojamų veiksmožodžių semantikos bei gramatikos specifiką.

1.0. Natūraliai kyla klausimas, kaip įmanoma, kad judėjimo veiksmožodžiai žymėtų statinę objektų padėtį erdvėje? Kokia tokios predikacijos logika? Juk paprastai sakoma, kad judėjimo veiksmožodžiai žymi judančių objektų padėties kitimą erdvėje laiku bėgant. Tuo tarpu statinę objektų padėtį žymintys veiksmožodžiai (pvz.: *sėdi, stovi, guli, tįso* ir pan.) jokios erdvinės santykių evoliucijos nežymi. Tuo jie panašūs į būsenos veiksmožodžius, kurie taip pat nežymi jokių situacijos pokyčių laiko tėkmėje. Tad žymimos erdvinės situacijos dinamizmas vs. stabilumas būtų pagrindinis kalbamų veiksmožodžių semantikos skirtumas. Vis dėlto, pateikdama judėjimo veiksmožodžius erdvinei kelio arba kitų išilginių objektų konfigūracijai nusakyti, kalba šį

esminį skirtumą sugeba įveikti. *A priori* tokią vartoseną galima būtų paaiškinti tam tikru judėjimo sampratos labilumu. Šio labilumo pagrindą sudaro tai, kas vienija judėjimą ir statinę padėtį žyminčius veiksmažodžius. Toks bendrumas turėtų siekti pačią veiksmažodžių kategorijos esmę, jos diferencinius požymius.

1.1. Paprastai teigiama, kad pagrindinis bruožas, skiriantis veiksmažodį nuo kitų gramatinių kategorijų, yra jo laikiškumas, arba sąsaja su vadinamuoju absoliučiuoju laiku (nepainiotinas su gramatiniu laiku, kuris yra deiktinės prigimties ir žymi veiksmo santykį su kalbėjimo momentu). Kitaip tariant, veiksmažodis geba perteikti reiškiamos situacijos dinamiką. Pastarąją dar būtų galima vaizduotis kaip momentinių statinių padėčių kaitą, arba kaip tam tikrą šių padėčių sekos išsidėstymą laiko ašyje. Tačiau sunku būtų nesutikti su Ronaldu W. Langackeriu (2002: 59–100), kuris pastebi, kad sąsajos su laiku būdingos ne vienintelei veiksmažodžio kategorijai. Pavyzdžiui, prielinksniai *prieš* ir *po*,rieveksmiai *vakar* arba *rytoj* tai pat žymi laiko santykius. Kai kurie kompleksiniais vadinami prielinksniai gali net žymėti (erdvės) padėčių kaitą laikui bėgant. Langackeris kaip pavyzdį nurodo anglų kalbos prielinksnį *across*, kai šis vartojamas su judėjimo veiksmažodžiais. Atitinkamai lietuvių kalboje tokiomis savybėmis pasižymi prielinksniai *skersai*, *išilgai*, *ižambiai*, *per*, *pro*, *kiaurai*. Plg.:

(19) *Lapė bėga skersai kelio.*

(20) *Kiškis liuoksi per dirvoną.*

Taigi galima būtų teigti, kad, pavyzdžiui, prielinksnio *skersai*, veiksmažodžio *kirsti* (*kelia*) ir deverbatyvo (*kelio*) *kirtimas* semantinis turinys yra tas pats – visi šie veiksmažodžiai žymi perėjimo iš vieno išilginio objekto krašto į kitą trajektoriją, kuriai įveikti, be abejo, reikalingas tam tikras laiko tarpas.

1.2. Dėl tokios dalykų padėties Langackeris siūlo diferencinių veiksmažodžio požymių ieškoti ne jo žymimų situacijų resp. konceptų turinyje, o atkreipti dėmesį į būdą, kuriuo šis turinys suvokiamas. Pabrėždamas temporalų, arba laikinį, veiksmažodžio kategorijos pobūdį, jis pastebi, kad pastarosios savybės pagrindą sudaro nuoseklus žymimos situacijos skenavimas. Kitaip tariant, procesą žyminti kalbos dalis suponuoja nuoseklią visų laike besirutuliojančios situacijos fazių peržvalgą. Tuo tarpu kitos santykius žyminčios kalbos kategorijos, kaip antai prielinksniai, būdvardžiai,rieveksmiai, bendratys, dalyviai, jeigu ir turi sąsajų su laiku, vis dėlto esančios atemporalios, arba nelaikinės, ta prasme, kad jų reiškiamų konceptų turinys suvokiamas ne laipsniškai, o akumuliatyviu būdu. Nors toks suvokimo kelias suponuoja tam tikrą nuoseklios peržvalgos, laipsniško „surinkimo“, arba tiesiog koncepto kūrimo, fazę, tačiau faktiškai šių kategorijų paskirtis kalboje yra suteikti galimybę manipuluoti tos kūrybos visuminiais „produktais“, arba geštaltais. Pastariesiems laiko profilis yra neaktualus.

1.2.1. Taip suvokiamas veiksmažodis žymi procesus. Tuo jis skiriasi nuo atemporalius santykius žyminčių kalbos dalių. Nesunku pastebėti, kad šiai veiksmažodžio kategorijos sampratai ypatingą svarbą įgyja paties suvokėjo resp. kalbovo (klausovo)

¹ Suvokėjo, arba interpretatoriaus, ir kalbovo (klausovo) sąvokos nėra tapačios, tačiau priėmus kognityvistų siūlomą prielaidą dėl kognityvinių, arba mentalinių, ir semantinių, arba lingvistinių, struktūrų izomorfiskumo, kai kuriuose lingvistinio diskurso kontekstuose šios sąvokos gali viena kitą atstoti.

figūra¹. Atitinkamai ir laikas Langackerio skiriamas į SUVOKTAJĄ LAIKĄ (*conceived time*) (t) ir PROCESINĮ LAIKĄ (*processing time*) (T). Pirmasis laikas trumpai apibrėžiamas kaip suvokimo OBJEKTAS, o antrasis – kaip suvokimo PRIEMONĖ. Suvoktajame laike rutuliojasi mums pažįstamo pasaulio įvykiai, ir jis įsivestas vietoje tradicinio absoliutaus laiko. Procesinis laikas yra nauja sąvoka, žyminti kognityvinių operacijų trukmę. Atsižvelgdamas į šiuos parametrus Langackeris bet kurio proceso predikaciją siūlo aprašyti formule $\left[\frac{[r_i]/t_i}{C} \right]_{T_i}$, kurią reikėtų skaityti taip: suvokėjas (*conceptualizer*) C tam tikru procesinio laiko momentu T_i aktyvuoja, arba sužadina, statinio santykio r_i konceptą ir vėliau jį susieja su atitinkamu suvoktojo laiko momentu t_i . Visą procesą galima pavaizduoti formule:

$$(i) \quad \left[\frac{[r_1]/t_1}{C} \right]_{T_1} > \left[\frac{[r_2]/t_2}{C} \right]_{T_2} > \left[\frac{[r_3]/t_3}{C} \right]_{T_3} > \dots > \left[\frac{[r_n]/t_n}{C} \right]_{T_n}$$

Ši formulė nenutrūkstamą seriją padėčių $r_1, r_2, r_3, \dots, r_n$ išdėsto suvoktojo laiko ašyje $t_1, t_2, t_3, \dots, t_n$, o procesinio laiko simbolių seka $T_1, T_2, T_3, \dots, T_n$ žymi, kad suvokėjas C nuosekliai peržvelgia, arba nuskenuoja, šią sudėtinę struktūrą. Apibendrinant būtų galima pastebėti, kad tokiu būdu suprantama proceso predikacija skiriasi nuo nelaikinės kompleksinės predikacijos, taip pat žyminčios kryptingą padėčių distribuciją laiko ašyje, tuo, kad pastarojoje procesinio laiko parametras faktiškai nevaidina jokio vaidmens, arba, Langackerio žodžiais tariant, šiai predikacijai trūksta laiko profilio.

1.3. Lengva suprasti, kad langakeriška proceso samprata apima ir būsenas. Šias būtų galima laikyti ribiniu atveju, kuomet kai kurie proceso parametrai suvoktojo laiko tėkmėje nekinta, tačiau procesinio laiko parametras išlieka reikšmingas. Paprasčiau tariant, nuosekliai peržvelgiama ta pati situacijos padėtis. Pažymėjus, kad $r_i = r_i + 1$, anksčiau pateiktą proceso formulę lengvai galima pritaikyti būsenai resp. būsenos veiksmazodžių semantikai aprašyti:

$$(ii) \quad \dots > \left[\frac{[R]/t_i}{C} \right]_{T_i} > \left[\frac{[R]/t_j}{C} \right]_{T_j} > \left[\frac{[R]/t_k}{C} \right]_{T_k} > \dots$$

Suvoktojo laiko tėkmėje nekintančią, bet suvokėjo nuosekliai skenuojamą situaciją šioje formulėje žymi simbolis R . Daugtaškiai iš abiejų pusių pabrėžia imperfektyvinę būsenos veiksmazodžių prigimtį. Langackeris juos skiria nuo perfektyvinių² veiksmazodžių, galinčių žymėti objektyvius situacijos pokyčius, įvykstančius per tam tikrą (suvoktojo) laiko tarpą.

² Langackeris perfektyvumo sąvokos tiesiogiai nesieja su veiksmo kategorija ir supranta ją kaip veiksmazodžio savybę signalizuoti predikuojamos situacijos kaitą. Jo perfektyviniai veiksmazodžiai apima tris (iš keturių) klasikinio Zeno Vendlerio (1967) skirstymo kategorijas – veiklos predikatus (*activities*), vyksmo predikatus (*accomplishments*) ir atsitikimo predikatus (*achievements*). Logikos

1.4. Tipišką perfektyvinių veiksmažodžių poklasį sudaro judėjimo veiksmažodžiai. Judantis objektas, pats ar veikiamas išorinės jėgos, per tam tikrą (suvoktojo) laiko tarpą įveikia atitinkamą atstumą, taigi situacijos kaita apibrėžiama fizinio objekto padėties erdvėje pokyčiu. Analizuodamas judėjimo veiksmažodžių savybę reikšti ne tik objektyvų, bet ir subjektyvų judėjimą Langackeris (2002: 149–166) bendrą judėjimo predikacijos pobūdį siūlo aprašyti kiek modifikuota anksčiau aptarta formule:

$$(iii) \quad \left[\begin{array}{c} [[m] \ l_1] \ t_1 \\ C \end{array} \right]_{T_1} > \left[\begin{array}{c} [[m] \ l_2] \ t_2 \\ \end{array} \right]_{T_2} > \dots > \left[\begin{array}{c} [[m] \ l_n] \ t_n \\ \end{array} \right]_{T_n}$$

Šią formulę reikėtų skaityti taip: judėjimo stebėtojas / suvokėjas C per procesinio laiko tarpą $T_1, T_2, \dots, T_n$ seka judėjimo trajektoriją $l_1, l_2, \dots, l_n$, kurią per suvoktojo laiko tarpą $t_1, t_2, \dots, t_n$ brėžia judantis objektas m (*mover*). Lokalinius simbolius suprantant bendriau, ši formulė tinka ir abstrakčiam judėjimui apibūdinti. Abstraktaus proceso metu suvokėjas mintimis seka nematerialių esinių pokyčius laikui bėgant. Mentalinę pokyčių trajektoriją sudaro nuosekliai skenuojamos padėties įsivaizduojamoje kokybinėje arba kiekybinėje skalėje. Anglų kalboje judėjimo veiksmažodžiai kur kas laisviau nei lietuvių kalboje vartojami abstraktiems pokyčių procesams charakterizuoti, tačiau tokios vartosenos atvejų galima rasti ir mūsų kalboje, plg.:

- (21) *Atletų varžybos vyko³ dvi valandas.*
- (22) *Koncertas eina į pabaigą.*
- (23) *Brolio sveikata eina geryn.*

1.4.1. Sakiniai, kuriuose judėjimo veiksmažodžiai apibūdina kelio arba kito išilginio objekto konfigūraciją, iš dalies primena sakinius, kuriuose šie veiksmažodžiai profi-

požiūriu pati perfektyvumo sąvoka, reikšdama tam tikros evoliucijos pabaigą, tiesiogiai kaitos nežymi, o yra iš pastarosios sąvokos išvedama. Kitais žodžiais, perfektyvumas yra kaitos implikuojamas. Kita vertus, nesunku pastebėti, kad ir ne visoms anksčiau išvardytoms predikatų kategorijoms iš prigimties būdinga kaitą žymėti. Antai veiklos predikatai jokios kryptingos kaitos, turinčios natūralią pabaigą, nežymi, plg.:

Tėvas vaikščiojo po sodą ir mąstė.

Tačiau tokios veiklos predikacijos ribą gali nubrėžti pats kalbovas, pavyzdžiui, pavartodamas delimitatyvinę veiksmažodžio formą, plg.:

Tėvas PAVAIKŠČIOJO po sodą ir vėl sėdo dirbti.

Šiuo atveju veiksmažodžio perfektyvumas sietinas ne su natūralia veiksmo pabaiga, bet su paties kalbovo resp. klausovo brėžiama veiksmo TRUKMĖS riba. Taigi taip plačiai suvokiamą veiksmažodžio perfektyvumą tik iš dalies lemia jo semantinė prigimtis. Langackerio nuomone, net mūsų patiriamos būsenos dažnai turi natūralias ribas, dėl to ir jas žymintys veiksmažodžiai tam tikromis aplinkybėmis gali būti interpretuojami perfektyviai. Todėl griežtos (prigimtinės) ribos tarp imperfektyvinių ir perfektyvinių veiksmažodžių brėžti negalime.

³ Veiksmažodis *vykti*, žymintis abstraktų procesą, semantikos požiūriu yra gerokai atitrūkęs nuo konkretų judėjimą žyminčio savo pirmtako. Tokio veiksmažodžio žymimas procesas sakinyje gali būti kvalifikuojamas jau ne tik trukmės, kurią abstraktaus judėjimo atveju galima būtų laikyti tolygia įveiktam erdvės nuoto-
liui konkretaus judėjimo atveju, bet ir vietos ar būdo atžvilgiu, plg.:

Atletų varžybos vyko centriniame miesto stadione.

Pakol kas susirinkimas vyksta sklandžiai.

liuoja abstraktų judėjimą. Tačiau esama ir skirtumų. Pirmiausia tai, kas šiuose sakiniuose „juda“, kartu sudaro ir šio judėjimo trajektoriją. Tačiau ši trajektorija nėra mentalinė, kaip abstraktaus judėjimo atveju, bet visiškai realus, geografiškai apibrėžiamas objektas. Su realiu judėjimu šių sakinių predikaciją sieja ir daugiau ar mažiau eksplicitiškai juose reiškiamą kryptis, plg.:

- (24) *Vienas [kelias] eina pas mamuzę, antras pas bernytį* LKŽ_{II} 1073 (KLVD 9).
 (25) *Abu pažvelgė į vieškelį, pro sodybas nusivinguriuojantį į beržyną* LKŽ_{XIX} 462 (L. DOVYD).
 (26) *Už Dargvinių sūkas ant Skujinės kelias* LKŽ_{XIV} 88 (VŠV).

Kita vertus, šių sakinių semantinis turinys jokio faktinio judėjimo nežymi: vadinamasis judėjimo subjektas laikui bėgant išlieka stabilus. Taigi šių sakinių veiksmažodžiai iš tiesų žymi imperfektyvinį procesą, kurį Langackeris siūlo aprašyti anksčiau pateikta formule (ii), šioje pastovaus santykio simbolį R pakeitus labiau apibrėžtu išilginio objekto lokacijos simboliu $[M] L$:

$$(iv) \quad \dots > \left[\begin{array}{c} [[M] L] t_i \\ C \end{array} \right]_{T_i} > \left[\begin{array}{c} [[M] L] t_j \\ C \end{array} \right]_{T_j} > \left[\begin{array}{c} [[M] L] t_k \\ C \end{array} \right]_{T_k} > \dots$$

Ši formulė rodo, kad stebėtojas, arba suvokėjas, C kiekvienu suvoktojo laiko momentu t_i nuosekliai fiksuoja vis tą pačią išilginio objekto M erdvinę padėtį, arba lokaciją, L . Nesunku pastebėti, kad taip traktuojamas išilginis objektas formaliai niekuo nesiskiria nuo faktinio judėjimo subjekto: ir vienas, ir kitas apibrėžiami per lokalinį santykį.

1.5. Leksikografas, žvelgdamas į aptariamą judėjimo veiksmažodžių vartoseną, mato aiškų semantinio išplėtimo atvejį: iš prigimties perfektyviniai judėjimo veiksmažodžiai⁴ ima žymėti imperfektyvinius procesus, kurių semantinis turinys tolygus pastovios erdvinės išilginio objekto padėties profiliui. Tačiau iš kalbamų sakinių predikacijos neišnyksta krypties semantinis komponentas, kuris esmiškai yra susijęs su judėjimo konceptu. Faktinio judėjimo predikacijos atveju krypties raiškos turinį sudaro objekto erdvės padėčių

Be to, skiriasi abstraktų ir konkretų judėjimą žyminčių veiksmažodžių gramatinės savybės: antai jų įvykio veiksmo formoms padaryti vartojami skirtingi darybos formantai, plg.:

Traukinys atvyko iš Kauno.

Futbolo rungtynės vis dėlto įvyko.

Konkretų judėjimą žyminčio šio veiksmažodžio įvykio veiksmo formos padaromos su priešdėliais *at-*, *nu-*, *par-*, *iš-* ir be veiksmo baigties dėsningai dar žymi judėjimo kryptį suvokėjo, arba kalbovo (klausovo), atžvilgiu. Abstraktaus judėjimo atveju įvykio veiksmo priešdėlinė forma tereikia veiksmo baigtį. Kita vertus, faktas, kad abstraktų judėjimą tegali žymėti 3-iojo asmens formos, rodo, kad taip vartojami šie veiksmažodžiai esmiškai tebesiejami su judėjimo konceptu. Juk abstrakčiai suvokiamo judėjimo predikacijai yra būtina suvokėjo perspektyva. Šios perspektyvos reiškėjai kalboje – kalbovas resp. klausovas – kalbamai predikacijai daro neprieinamas 1-ojo resp. 2-ojo asmens formas.

⁴ Pats laikas patikslinti, kad, kalbėdami apie išilginių objektų predikatus, faktiškai turime omenyje tik kryptingą judėjimą žyminčius veiksmažodžius, tokius kaip *eina*, *bėga*, *suka*, (*kurlink*), bet ne jų bekryptius atitikmenis *vaikščioja*, *bėgioja*, *suktojasi* ir pan., pastarieji yra priskirtini veiklos predikatų kategorijai ir iš esmės yra imperfektyvinės prigimties (nors ir gali būti perfektyvizuojami pridėjus delimitatyvinės funkcijos priešdėlius; plačiau žr. (2) išnašą).

kaita (suvoktojo laiko tėkmėje), vertinama suvokėjo, arba kalbovo (klausovo), atžvilgiu. Kai judėjimo veiksmožodžiais apibūdinama statinė situacija, išilginių objektų lokacijos kryptčiai suvokti būtina erdvės padėčių dinamiką suaktyvina pats suvokėjas. Paprasčiau tariant, pats kalbovas resp. klausovas žvilgsniu ar mintyse nuosekliai nuskenuoja visą sakinyje apibūdinamo kelio ar kito išilginio objekto konfigūraciją, faktiškai tokiu būdu paversdamas ją ekvivalentiška judėjimo trajektorijai. Kaip tokios peržvalgos kryptis lemia skirtingą predikatų pasirinkimą, aiškiai rodo tokios sakinių poros, kur apibūdinama iš esmės ta pati erdvės padėtis, tačiau implikuojama priešinga suvokėjų padėtis, plg.:

(27) *Krantas čia nuožulniai leidžiasi į paupį.*

(28) *Upės krantas čia pamažu kyla į viršų.*

Analizuojant aptariamą predikacijos struktūrą svarbu pastebėti ypatingą suvokėjo atliekamą vaidmenį joje, leidžiantį teisingai interpretuoti sakinio turinį. Iš šalies žiūrint, metaforiškai galima būtų teigti, kad išilgai profiliuojamo objekto juda pats suvokėjas, taip suteikdamas pamatinę sakiniu reiškiamai judėjimo predikacijai krypties dimensiją. Žinoma, normaliomis aplinkybėmis pats tokio sakinio sudarytojas ar interpretatorius savęs judančio minėta trajektorija nesuvokia. Tačiau, kad ir nesąmoningai, ir tik abstrakčiai, mintyse, iš predikacijos subjekto perimta judėjimo funkcija leidžia kalbos vartotojui panašius sakinius laikyti prasmingais ir teisingai juos interpretuoti. Prielaidas šiai interpretacijai sudaro išilginio objekto nuoseklios peržvalgos ir kryptingo faktinio judėjimo suvokimo bendrybės. Langackeris pabrėžia tokio mentaliniu skenavimu pagrįsto judėjimo subjektyvią prigimtį. Subjektyvaus judėjimo predikaciją faktiškai sudaro pradinė, arba akumuliatyvinė, situacijos suvokimo fazė, kuri realaus judėjimo interpretacijai, kaip žinome, yra nereikšminga. Būtent šios suvokimo fazės metu iš esmės statinė objekto padėtį žymintis judėjimo veiksmožodis ir išsaugo jo semantinei prigimčiai būtiną krypties vektorį. Langackeris šią akumuliatyvinę fazę siūlo aprašyti formule:

$$(v) \quad \begin{bmatrix} [m_1] \ l_1 \\ C \end{bmatrix}_{T_1} > \begin{bmatrix} [m_1] \ l_1 \\ [m_2] \ l_2 \\ C \end{bmatrix}_{T_2} > \begin{bmatrix} [m_1] \ l_1 \\ [m_2] \ l_2 \\ [m_3] \ l_3 \\ C \end{bmatrix}_{T_3} > \dots > \begin{bmatrix} [m_1] \ l_1 \\ [m_2] \ l_2 \\ [m_3] \ l_3 \\ \vdots \\ [m_n] \ l_n \\ C \end{bmatrix}_{T_n}$$

Ji rodo, kad suvokėjas C per procesinio laiko tarpą $T_1, T_2, T_3, \dots, T_n$ tam tikra kryptimi skenuodamas išilginį objektą nuosekliai aktyvuoja visą jo konfigūraciją apibūdinantį konceptą $[M] \ L$, kuris toliau (suvoktojo laiko tėkmėje) išlieka pastovus. Iš šios formulės taip pat aiškiai matyti, kad būtent procesinio laiko ašis šią nuosekliai išilginio objekto peržvalgą leidžia interpretuoti kaip tam tikrą (abstraktų) judėjimą. Taigi išilginių objektų predikatų vartoseną ir sakinių su jais teisinga interpretacija paremta tuo, kad judėjimo konceptas iš objektyviosios sakinio predikacijos ašies, arba pro-

filio, perkeliamas į subjektyviąją suvokėjo interpretacijos ašį. Langackeris šią kognityvinę operaciją apibrėžia kaip SUBJEKTIFIKACIJĄ.

1.6. Aptardamas su subjektifikacijos sąvoka siejamus semantinio išplėtimo bei gramatinės raidos procesus, Langackeris (2002: 315–341) plačiau išskleidžia ir jo savitai suprantamą pačią subjektyvumo sąvoką. Pastaroji esanti tiek bet kurios tikrovės situacijos suvokimo, tiek ir atitinkamos kalbinės predikacijos neatskiriama dalis. Kaip suvokiama situacija suponuoja suvokėją, taip ir kalbos sakinyvis visada suponuoja kalbos vartotoją (kalbovą resp. klausovą). Kalbos sakinio predikacija neįsivaizduojama be jo sudarytojo resp. interpretatoriaus užimamos tam tikros padėties perteikiamų įvykių, kalbėjimo laiko ir vietos, informacijos naujumo / senumo atžvilgiu, kitaip tariant, be visų tų dalykų, kurie apibrėžia kalbėjimo aplinkybes. Todėl sakiniu profiliuojamos situacijos semantinis turinys būtinai aprėpia ir kalbėjimo kontekstą. Kitais žodžiais galėtume tarti, kad šios kalbos sakiniu reiškiamą predikaciją pagrindžiančios aplinkybės yra ne kas kita, kaip tam tikra su kalbovo resp. klausovo figūra siejama PERSPEKTYVA. Ši perspektyva funkcionuoja kaip predikacijos atrama ir kalboje gali būti reiškiamą deiktinėmis gramatikos ar / ir leksikos priemonėmis. Tačiau paprastai didžioji dalis su suvokėjo perspektyva susijusios informacijos lieka už sakinio predikacijos ribų, t. y. eksplisitiškai neišreikšta. Langackeris pastebi, kad optimalios perspektyvos atveju suvokėjo pozicija lieka nepastebima, taigi maksimaliai SUBJEKTYVI, taip sakiniu profiliuojamai situacijai suteikdama didžiausio įmanomo objektyvumo. Tokia padėtis, žinoma, esanti ideali. Paprastai kalboje paplitę įvairūs tarpiniai atvejai. Pavyzdžiui, dalis su kalbovo figūra susijusios informacijos, tarkime, santykinė jo lokacija, gali būti įtraukta į sakinio predikacijos akiratį. Tuomet tokiu sakiniu žymimos situacijos objektyvumas mažta. Plg. du sakinius su judėjimo veiksmožodžiais:

(29) *Žiūriu – tėvas keliu pareina nuo miško.*

(30) *Kartais keliu pračina koks žmogus.*

Pirmasis sakinyvis įmanomas tik tomis aplinkybėmis, kai jo autorius (kuris čia kartu yra ir aktualusis situacijos stebėtojas), tėvas ir miškas yra išsidėstę daugmaž vienoje linijoje. Be to, priešdėlinė veiksmožodžio *pareina* forma rodo, kad sakinio autorius situaciją greičiausiai stebi iš namų. Implikuojami namai tampa tuo atskaitos tašku, kurio atžvilgiu erdvėje išdėstomi kiti situacijos dalyviai. Antrajame sakinyje stebėtojo pozicija nei kalbėjimo laiko, nei vietos atžvilgiu nėra aiškiai apibrėžta. Ši svarbi aplinkybė leidžia antruoju sakiniu žymimai situacijai priskirti didesnį objektyvumo laipsnį nei pirmuoju atveju.

1.6.1. Patį finitiniu sakiniu reiškiamą situacijos profilį Langackeris apibūdina kaip asimetrinį santykį tarp dviejų suvokinių, kuriuos jis vadina specifiniais TRAJEKTORIAUS (*trajectory*) ir RIBOŽENKLIO (*landmark*) terminais. Šie terminai žymi bendriausias predikacijos sąvokas, artimas suvokimo psichologijos figūrai ir fonui. Kaip ir pastarosios sąvokos, trajektorius ir riboženkliis apibūdinami santykinio iškilumo terminais. Taigi trajektorius ir riboženkliis esantys iškiliumi finitiniu sakiniu profiliuojamos situacijos dalyviai. Tik derėtų nepamiršti, kad iškilumo charakteristikas jiems suteikia suvokėjas, pats dažniausiai išliekantis predikacijos užribyje (ar pakraštyje). Jeigu tarsime, kad situacijos profilis, apibrėžiamas kaip asimetrinis santykis tarp trajektoriaus ir riboženklio, sudaro horizontalią sakinio predikacijos ašį, tuomet kita, vertikaloji, predikacijos ašis, impli-

kuojanti situaciją interpretuojančio suvokėjo perspektyvą, turėtų būti brėžiama statmenai profilio sintagmai. Atitinkamai horizontalioji ašis atstovauja objektyviajai predikacijos pusei, o vertikalioji – subjektyviajai. Minėtos kognityvinės operacijos – subjektifikacijos – metu dalis objektyviosios informacijos perorientuojama į subjektyviąją interpretacijos ašį, t. y. dalis sakiniu predikuojamo semantinio turinio neprofiliuojama, bet realizuojama per suvokėjo interpretacines galimybes.

1.6.2. Dabar, paisydami Langackerio apibrėžtos predikacijos objektyvumo vs. subjektyvumo skirties, pažvelkime į mums rūpimus sakinius, kuriuose kelias ar kiti išilginiai objektai apibūdinami judėjimo reikšmės veiksmažodžiais. Nesunku suprasti, kad šiuos sakinius teisingai interpretuoti padeda faktas, kad didžioji dalis judėjimo predikatais objektyviai reiškiamo turinio perorientuojama į subjektyviąją suvokėjo ašį. Kitaip tariant, pats suvokėjas, arba kalbovas (klausovas), žvilgsniu ar mintyse paeiliui „nuskaitydamas“ visas išilginio objekto užimamas erdvės padėtis, vietoje predikacijos subjekto pats tokiu būdu suteikia judėjimo sampratą būtinas temporalines ir įveikto atstumo charakteristikas. Tad subjektifikacijos esmę kalbamuose sakiniuose sudaro interpretatoriaus subjektyvus judėjimas išilgai apibūdinamojo objekto. Vis dėlto svarbu pabrėžti, kad tokiu būdu tapdamas subjektyvaus judėjimo aktantu, suvokėjas netampa sakinio trajektoriumi. Mat su suvokėju siejama subjektyvumo sąvoka iš principo yra nesuderinama su trajektoriaus iškilumo charakteristika, nors šią ir pagrindžia. Taigi išoriškai tokio sakinio organizacija niekuo nesiskiria nuo faktinį judėjimą profiluojančių sakinių. Pavyzdžiui, sakinyje *Šis kelias veda (eina) į miestą kelias* yra predikacijos trajektorius (kartu ir sakinio subjektas), o *miestas* atlieka riboženklį funkciją. Tačiau tokio sakinio semantinis turinys yra jau pakitęs. Judėjimo konceptą iš objektyviosios profilio ašies perorientavus į subjektyviąją interpretacijos ašį, likęs objektyvus predikacijos turinys težymi statinę objekto padėtį, o pats veiksmažodis reiškia imperfektyvinį procesą. Iš prigimties perfektyvinių kryptingo judėjimo veiksmažodžių imperfektyvizacija turi rimtų gramatinių pasekmių, bet apie jas kiek vėliau. Tuo tarpu dar kartą norėtusi atkreipti dėmesį į tai, kad kalbamų sakinių semantiniame turinyje kai kas svarbaus iš judėjimo koncepto vis dėlto išlieka, būtent krypties konceptas. Greičiausiai tai yra sąlyga, be kurios judėjimo predikatų vartoseną kalbamo tipo sakiniuose būtų apskritai neįmanoma. Kaip jau žinome, „judėjimo“ krypties vektorius sutampa su išilginio objekto peržvalgos kryptimi. Todėl tokių sakinių predikacija visada implikuoja stebėtojo, arba suvokėjo, lokaciją. Ši lokacija gali būti eksplicitiškai reiškiamą, plg.:

- (31) *Nuo tavo gimtosios gryčios slenksčio per kiemą, per seną sodą, per pievą parugę nuvingiuoja baltas takelis* LKŽ_{XIX} 462 (J. MARCIN).
- (32) *Žilaitienė sėdėjo ir sėdėjo, vis žvelgdama pro langą į siaurą keliuką, nuvingiuojantį už alksnyno* LKŽ_{XIX} 462 (J. BALT).
- (33) *Galėjo matyti bent puskilometrį nuo miestelio atvinguriuojančio vieškelio* LKŽ_{XIX} 466 (RŠ).
- (34) *Nuo kaimo labai gražiai matyti, kaip atvingiuoja upė iš tokių, iš tų didelių girių* LKŽ_{XIX} 462 (RŠ).⁵

⁵ Pagrįstai galima manyti, kad šiame ir panašiuose sakiniuose upė yra traktuojama kaip tipiškas išilginis objektas, pavyzdžiui kelias, t. y. interpretatoriui čia talkina tas pats skenavimo judesys. Tačiau esama ir skirtumo. Pirmiausia dėl paties objekto prigimties. Galime užmerkti akis prieš tai, kad

Tačiau dažnai suvokėjo santykinė padėtis krypties atžvilgiu tokiuose sakiniuose nebūna aiškiai apibrėžiama, tiesiog laikant ją savaime suprantamu dalyku. Savaime suprantama padėtis (vadinamasis *default* atvejis) yra tokia, kai kelias ar kitas išilginis objektas driekiasi priešais suvokėjo akis (jis gali būti aktualusis stebėtojas ar keliautojas) tolyn, t. y. jo skenuojamas perspektyviai, plg.:

- (35) *Numindytas [takas] vinguriavo pačia skardžio pakrašte* LKŽ_{XIX} 467 (J. JABL).
- (36) *Tas kelias viñgura viñgura par tą mišką* LKŽ_{XIX} 469 (Ms).
- (37) *Keliūtė sūkas alksnynan* LKŽ_{XIV} 88 (KLT).
- (38) *Skersai mūsų kapotinį kelelis eidavo* LKŽ_{II} 1073 (Pc).

1.6.3. Apibendrinami galime tvirtinti, kad sakiniuose, kuriuose judėjimo veiksmažodžiai apibūdina išilginius objektus, santykinė suvokėjo lokacija būtinai įtraukiama į predikacijos akiratį, o faktinį judėjimą profiliuojančiuose sakiniuose ši lokacija gali likti ir už predikacijos ribų. Tolesniam tyrimui svarbu pastebėti, kad būtinas suvokėjo įtraukimas į aptariamų sakinių predikacijos akiratį užtikrina profiliuojamos situacijos glaudų ryšį su kalbėjimo momentu. O ši svarbi aplinkybė, kaip netrukus pamatysime, daro tam tikrą įtaką veiksmažodžio veiksmo formų pasirinkimui.

2.0. Kadangi aptariamos predikacijos sakiniuose vartojami judėjimo veiksmažodžiai faktiškai težymi imperfektyvinį procesą, natūralu būtų laukti, kad išilginio objekto konfigūracijai apibūdinti tinka tik eigos veiksmo šių veiksmažodžių formos. Išties, surinkti duomenys rodo, kad dažniausiai išilginių objektų predikatais eina eigos veiksmo judėjimo veiksmažodžiai. Tačiau tam tikromis aplinkybėmis galimos ir įvykio veiksmo formos. Toliau išsamiau aptarsime išilginių objektų predikacijos ir veiksmo kategorijos santykį, nes būtent šis santykis, regis, lemia judėjimo veiksmažodžių kai kurių laiko formų vartosenos ribojimą.

2.1. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* (Ambrasas 1997: 289; plg. taip pat Ambrasas 1999: 694) konstatuoja veiksmažodžių, padaromų su kryptį reiškiančiais priešdėliais, laiko formų distribuciją eigos / įvykio veiksmų atžvilgiu. Šių priešdėlinių veiksmažodžių esamojo laiko formos paprastai turi eigos veiksmo, o būtojo ir būsimojo laikų formos – įvykio veiksmo reikšmes. Savaime suprantama, kad judėjimo veiksmažodžiai yra tipiškiausi tokios distribucijos reprezentantai. Siekdami išsiaiškinti, kiek ši di-

upė, skirtingai nei kelias, tam tikra prasme yra judantis objektas. Tarkime, iš tolo galime ir neįžiūrėti upės vandens tekėjimo. Tačiau sunku atsiriboti nuo žinojimo, kad kiekvienai upei priskirtina srovės kryptis – iš aukštupio į žemupį – todėl išilginė upės konfigūracija visuomet vienkryptė. Dėl šios priežasties stebėtojas resp. kalbovas vienu metu, t. y. neapsisukęs aplinkui, negali tvirtinti, kad *upė atvingiuoja (į kaimą)* ir *nuvingiuoja (nuo kaimo)*. Tuo tarpu apibūdindamas priešais kaimą besidriekiančio vieškelio konfigūraciją, kalbovas laisvai gali rinktis skenavimo resp. objekto profiliavimo sakiniu kryptį. Panašiai dėl nusistovėjusios (prigimtinės) daiktų tvarkos išilginio objekto profiliavimo kryptis gali būti ribojama ir kai kuriais kitais atvejais. Pavyzdžiui, žinodami, kad normali žmogaus vieta (dėl svorio jėgos) yra ant žemės, o ne danguje, tegalime pasakyti:

Gamyklos kaminas kyla (šauna) į dangų (į viršų),
bet ne

* *Gamyklos kaminas leidžiasi (krenta) į žemę (į apačią).*

stribucija reiškiasi aptariamais išilginių objektų predikacijos atvejais, turėtume atidžiau pažvelgti į ją lemiančias priežastis.

2.1.1. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į tai, kad priešdėlinių judėjimo veiksmažodžių veikslas su gramatinio laiko formomis resp. abstrakčiomis deiktinėmis jų vertėmis sietinas ne tiesiogiai. Tiksliau būtų šių veiksmažodžių veikslo reikšmės sieti su deiktiniu būdu (t. y. kalbėjimo momento atžvilgiu) reiškiamu konkrečiuoju proceso laiku (vientisinio sakinio atveju) arba su santykiniu laiku (sudėtinio sakinio atveju). Kitaip tariant, veikslo pasirinkimas čia priklauso nuo visos proceso predikacijos arba nuo dviejų predikacijų sekos. Kai vientisiniu sakiniu profiliuojama konkretaus proceso eiga, šio proceso trukmė visiškai apima vadinamąjį atskaitos laiką (*reference time*), kuris gali sutapti, gali ir nesutapti su kalbėjimo momentu. Mat pasirinkus atitinkamą pasakojimo strategiją, prieš įsivaizduojamą suvokėją besirutuliojantis procesas, taigi ir atskaitos laikas, gali būti nukeliamas tiek į praeitį, tiek ir į ateitį⁶. Axelis Holvoetas (Holvoet, Čižik 2004: 152) šį proceso trukmės ir atskaitos laiko santykį vadina inkliuzijos santykiu ir jį laiko pagrindine gramatine eigos veikslo charakteristika. Ir atvirkščiai, inkliuzijos santykio nebuvimas, jo manymu, gramatiškai charakterizuoja įvykio veikslą. Mat įvykusio proceso momentas tegali sutapti su atskaitos laiku arba būti už jį pirmesnis. Šis santykinis pirmumas kalboje reiškiamas šalutiniu laiko sakiniu ir priklauso tik nuo profiliuojamų procesų sekos, o ne nuo deiktinio laiko, plg.:

(39) *Kai traukinys atvažiavo, keleivių minia pasipylė į peroną.*

(40) *Kai traukinys atvažiuoja, keleivių minia pasipila į peroną.*

(41) *Kai traukinys atvažiuos, keleivių minia pasipils į peroną.*

Visais trim atvejais šalutinio dėmens predikatas, kuris čia yra priešdėlinis judėjimo veiksmažodis, yra įvykio veikslo reikšmės, taigi anksčiau minėta distribucijos taisyklė yra pažeista. Atkreiptinas dėmesys į antrąjį sakinį, kurio predikatai, nors ir reiškiami esamojo laiko formomis, tačiau konkretaus esamojo laiko (t. y. sutampančio su kalbėjimo momentu) nežymi. Šiuo sakiniu profiliuojami kartotiniai procesai nėra lokalizuojami suvoktojo laiko ašyje. Sakiniai, kurių suponuojamas suvokėjas nesantykiauja laiko atžvilgiu su jų žymimais procesais, yra artimi kontrafaktiniams teiginiams. Gramatikoje jie dar vadinami gnominiais posakiais (Janda 2004: 491–492). Tokiais posakiais paprastai reiškiamos pastovesnės situacijų ar veikėjų charakteristikos. Jų predikatais gali eiti tiek eigos, tiek ir įvykio veikslo veiksmažodžiai. Pastaruoju atveju profiliuojama arba įprastinių įvykių seka, arba potencialios veikėjo savybės⁷. Agento galimybėms žymėti vartojami atitinkamos semantikos veiksmažodžiai, tarp kurių yra ir judėjimo veiksmažodžiai, plg.:

(42) *Petras nubėga šį atstumą per valandą.*

(43) *Mama nuveda dukrelę į darželį per dvidešimt minučių.*

⁶ Galima čia prisiminti ir atvirkštinės perspektyvos atvejį, kai esamojo laiko veiksmažodžio formos vartojamos praeities įvykiams gyvai perteikti, t. y. į praeities įvykius siūloma žiūrėti dabarties akimis. Atitinkamai ir atskaitos laikas sutapatinamas su kalbėjimo momentu.

⁷ Šios savybės adekvačiai gali būti reiškiamos ir nefinitinėmis, pvz., bendraties, formomis.

Abiejuose sakiniuose predikatais einantys priešdėliniai judėjimo veiksmažodžiai yra įvykio veiksmo, vadinasi, taip pat pažeidžia minėtą gramatinio laiko formų distribucijos veiksmo atžvilgiu taisyklę. Apibendrinami galime konstatuoti, kad kalboje esama atvejų, kai finitinių sakinių predikatų veiksmas nesąveikauja su deiktiniu laiku: eigos ar įvykio veiksmo formų vartojimą juose lemia kiti faktoriai, o ne inkliuzijos santykio buvimas ar nebuvimas.

2.2. Grįždami prie išilginių objektų predikacijos atvejų pastebėsime, kad jų gretinimas su gnominiiais posakiais nėra daug žadantis. Mat būtinas suvokėjo įtraukimas į predikacijos akiratį resp. glaudus ryšys su kalbėjimo momentu neleidžia jų turinio pernelyg bendrai interpretuoti. Tad, nors išilginių objektų predikacijos žymi pastovias jų charakteristikas (kaip ir gnominiuose posakiuose), vis dėlto jų interpretacijos specifika, reikalaujanti kognityvinės subjektifikacijos operacijos, neleidžia profiliuojamų situacijų pernelyg atitraukti nuo kalbėjimo momento. Šis teiginys galioja nepaisant to, kad ne visais atvejais aptariami sakiniai pasakomi jų autoriui resp. suvokėjui realiai stovint priešais nusakomąjį objektą.

2.2.1. Iš to, kas pasakyta, galime padaryti išvadą, kad kalbant apie išilginių objektų predikacijose vartojamų judėjimo veiksmažodžių veiksmo reikšmės inkliuzijos (ar jos nebuvimo) santykis išlieka aktualus. Natūralu, kad šiose paprastai geografinę objektų padėtį žyminčiose predikacijose dažniausiai vartojamos eigos veiksmo reikšmę turinčios esamojo laiko formos. Žinoma, istoriniame pasakojime galimos ir būtojo laiko formos. Inkliuzijos santykis tokiais atvejais išlieka, plg.:

- (44) *Metų metais mindžioti mediniai laiptai vedė į antrąjį aukštą* LKŽ^{xviii} 942 (J. BALT).
- (45) *Kelias buvo engus ir vedė per dirvas* LKŽ^{xviii} 942 (A. VAIČIUL).
- (46) *Iki pat pelkių bėgo žalios aukštos avižos* LKŽ₁ 726 (J. ŠIMK).

2.3. Veiksmo atžvilgiu kalbamos predikacijos sakiniams artimiausi yra faktinį judėjimą profiliuojantys sakiniai, kuriuose eksplisitiškai reiškiamas artėjimas prie kalbovo resp. suvokėjo arba nutolimas nuo jo. Mat šios santykinės judėjimo kryptys implikuojamos ir subjektyvaus judėjimo (t. y. išilginio objekto skenavimo). Kai realus ar įsivaizduojamas objekto artėjimas reiškiamas priešdėliniais judėjimo veiksmažodžiais⁸, abiem atvejais įmanomos tik esamojo laiko formos. Žinoma, tai teigiant reikėtų atsiriboti nuo faktinį judėjimą galinčių žymėti gnominių ir kitų kontrafaktinių posakių. Matome, kad šiais atvejais vartojamų priešdėlinių judėjimo veiksmažodžių laiko formų distribucija veiksmo atžvilgiu atitinka *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* autorių suformuluotą taisyklę. Tam tikras išlygas čia, regis, reikėtų daryti tik kauzuotą judėjimą reiškiančio veiksmažodžio *vesti* atitinkamiems priešdėliniams vediniams. Plg. sakinius:

- (47) a) *Močiutė ožką veda(si) į tvartą.*
b) *Močiutė ožką nu(si)veda į tvartą.*
- (48) a) *Kelias veda į mišką.*
b) *Kelias nūveda į mišką* DŽ⁴.

⁸ Šiuo atžvilgiu gretintini priešdėlių *at-* ir *nu-* vediniai.

Semantinis skirtumas tarp šių sakinių a ir b variantų yra tai, kad pastaruosiuose pabrėžiamas vedamo objekto (realus ar įsivaizduojamas) nutolimas nuo suvokėjo. Žinoma, pasistengus galima įsivaizduoti tokio pabrėžimo reikalaujančias kalbines aplinkybes, tačiau kalbos jausmas sako, kad abiem atvejais b sakiniai skamba ne visai natūraliai, o a variantai yra visiškai priimtini. Tokio neįprastumo priežastį, greičiausiai, reiktų ieškoti šio veiksmažodžio semantinėje struktūroje, kuri, skirtingai nei slinkties veiksmažodžių, suponuoja ne vieną, o du aktantus – agentą ir pacientą⁹ (resp. sakinio subjektą ir objektą). 48-ojo pavyzdžio b sakinyje esanti tranzityvinio agento pozicija, regis, perša gnominę šio sakinio interpretaciją¹⁰, kuri implikuoja ir įvykio veiksmo reikšmę, o įvykio veiksmo veiksmažodis čia iš principo neįmanomas. Šis prieštaravimas ir paaiškina tokio sakinio neįprastumą. Faktinio judėjimo atveju taip pat natūraliau skamba tie su predikatu *nuvesti* sakiniai, kurių žymimas procesas nėra susijęs su konkrečiu kalbėjimo momentu, plg.:

(49) *Močiutė ožką dar nuveda į tvartą, bet karvės tai jau ne.*

(50) *Kai nuvedu arklių prie ežero pagirdyti, paprastai – kartu ir išsimaudau.*

Esamuojų laiku kalbant apie artimiausioje ateityje planuojamus veiksmus, įvykio veikslas gali būti pasirenkamas vieno veiksmo pirmumui kito atžvilgiu pabrėžti, plg.:

(51) *Nuvedu vaiką į darželį ir bėgu į darbą.* (Mama balsu svarsto ryto planus)

Būtent tokių sakinių įprastumas, regis, ir apsunkina tiek veiksmažodžio *vesti*, tiek ir kitų kauzuotą judėjimą reiškiančių veiksmažodžių priešdėlinių esamojo laiko formų vartojimą santykinei nutolimo arba artėjimo kryptčiai reikšti.

2.4. Judėjimo veiksmažodžiai žymi erdvės ir laiko atžvilgiu kvantifikuojamą veiksmą, taigi iš principo yra perfektyviniai ta prasme, kad gali būti perfektyvizuojami. Priešdėlinės šių veiksmažodžių formos paprastai reiškia, kad judantis objektas įveikęs reikiamą atstumą pasiekia numatytą ribą, įveikia toli vs. arti ar viršus vs. apačia priešpriešas, peržengia vidaus vs. išorės ribą, pakeičia judėjimo kryptį, įveikia gamtinę kliūtį ir pan. Šios reikšmės iš esmės atitinka įvykio veiksmo turinį, tad priešdėliniai judėjimo veiksmažodžiai iš prigimties yra įvykio veiksmo. Tą aiškiai rodo nefinitinės jų formos. Sakiniai, kuriuose vartojamos būtojo ar būsimojo laiko priešdėlinių judėjimo veiksmažodžių formos, suteikia galimybę visiškai atsiskleisti jų įvykio veiksmo reikšmei. Mat deiktinė laiko perspektyva leidžia realiai kvantifikuoti atliktą ar siekiamą atlikti veiksmą, įvertinti jo visumą kaip tam tikrą pasiektą rezultatą. Taigi judėjimo veiksmažodžių priešdėliai yra aiškiausi įvykio veiksmo rodikliai. Tačiau ši gramatinė priešdėlių funkcija blokuojama sakiniuose, kurių profiliuojamas veiksmas vyksta konkrečiu esamuojų laiku. Galima sakyti, kad tuomet priešdėliai kalbamų vedinių struktūroje atlieka grynai semantinę funkciją – žymi judėjimo kryptį.

⁹ Kelio predikacijos atveju pacientas resp. objektas suvokiamas labai neapibrėžtai.

¹⁰ Tokios interpretacijos priežastis galėtų būti didesnis tranzityvinio subjekto agentyvumas nei intranzityvinio. Agentyvumo laipsnis koreliuoja su kalbos sistemoje natūraliai funkcionuojančiomis „energijos perdavimo grandinėmis“ ir „iniciatyvumo“ hierarchijomis (plg. Langacker 2002: 238–239). Prototipiniam agentui, koks paprastai esti tranzityvinio sakinio subjektas, įvairios „gnominės“ charakteristikos „limpa“ lengviau.

2.4.1. Principinį įvykio veiksmo reikšmės ir konkretaus esamojo laiko nesuderinamumą yra pabrėžusi Aldona Paulauskienė (1979: 67; 76–77). Laura Janda, siekdama atskleisti pačias veiksmo kategorijos ištakas, sieja ją su materijos idealizuoto kognityvinio modelio (ICM) metafora. Šis modelis yra veiksmus kalbant apie slavų kalbų veiksmų vartojimą. Jos atlikta analizė (Janda 2004: 471–527) pagrįstai leidžia gretinti slavų kalbų (ypač rusų k.) įvykio veiksmo reikšmės su materijos ICM kietosios substancijos savybėmis, o eigos veiksmo reikšmės – atitinkamai su tokiosios substancijos savybėmis. Jeigu įvykio veiksmas kalbos vartotojo suvokiamas kaip kietasis kūnas su visomis iš to išplaukiančiomis implikacijomis, tai savaime suprantama, kad laiko ašyje jis negali būti lokalizuojamas toje vietoje, kurią jau užima kitas kietasis kūnas – kalbovas resp. suvokėjas. Priešingai, eigos veiksmas, conceptualizuojamas kaip taki substancija, gali būti suderinamas su kalbovo pozicija laiko ašyje, t. y. su kalbėjimo momentu. Toks esminė materijos skirtimi remiamas kognityvinis aiškinimas, regis, puikiausiai tiktų ir kalbant apie lietuvių kalbos veiksmo sąveiką su deiktiniu laiku. Iš esmės jis neprieštarauja ir Holvoeto pasiūlytam inkliuzijos santykio buvimo / nebuvimo kriterijui.

2.4.2. Iš judėjimo veiksmožodžių, atrodo, glaudžiausiai su konkrečiu esamuoju laiku gali būti siejami tie priešdėliniai vediniai, kurie sakiniuose žymi objekto (realų ar įsivaizduojamą) artėjimą prie suvokėjo ar nutolinimą nuo jo. Paprastai tai esti priešdėlių *at-*, *nu-*, *par-* (pastarasis tik faktinio judėjimo atveju) vediniai. Kaip jau esame užsiminę, tokie priešdėliniai veiksmožodžiai, reikšdami santykinę judėjimo kryptį, kartu į predikacijos akiratį būtinai įtraukia ir kalbovą resp. suvokėją, plg.:

(52) *Keliu ateina kažkoks žmogus.*

(53) *Šis vieškelis ateina nuo miško.*

(54) *Link ežero paruge nuvingiuoja takelis.*

Tokios predikacijos žymimą procesą, regis, kur kas sunkiau perfektyviai interpretuoti, nei tais atvejais, kai suvokėjas lieka už predikacijos ribų, plg.:

(55) *Perspėti sąmokslininkai skubiai išeina pro atsargines duris.*

(56) *Į mokyklos kiemą išbėga pulkelis mokinių ir ima žaisti.*

56-ojo sakinio predikatas *išbėga*, matyt, interpretuotinas kaip įvykio veiksmo.

2.5. Sakiniai, kuriuose vartojami priešdėliniai judėjimo veiksmožodžiai, gali skirtis ne tik savo profiliuojamo proceso predikacijos struktūra, bet ir apimtimi. Įvykio veiksmo priešdėlių *į-*, *iš-* vedinių formos paprastai težymi erdvinės priešpriešos vidus vs. išorės ribos peržengimą, t. y. jų predikacija koncentruojama į šią virsmo atkarpą ir yra artima vadinamajai betarpiškai predikacijos apimčiai (*immediate scope of predication*)¹¹. Į tiesioginį predikacijos akiratį patenka tik ta veiksmo (t. y. judėjimo) atkarpa, kuri yra reikšminga ribos įveikimo atžvilgiu. Tokių sakinių profiliuojamas įvykis faktiškai neturi trukmės ir konstatuojamas *ex post*. Todėl predikatai *įbėgti*, *išeiti*, *išvažiuoti* ir

¹¹ Apie šį terminą žr. Langacker 2002: 318-319.

pan. kai kuriais veiksmo reikšmės interpretavimo aspektais primena jau minėtus Vendlerio skirstymo atsitikimo predikatus¹² (*achievements*) *rasti, atsidurti, pasiklysti* ir t. t. Kai šiomis priešdėlinėmis veiksmažodžių formomis žymimas konkrečiu esamuoju laiku vykstantis judėjimas, eigos veiksmo reikšmė ne visada aiškiai suvokiama. Dažnu atveju ją sunku atskirti nuo įvykio veiksmo reikšmės, plg.:

(57) *I klasę uždusęs įbėga Jonukas.*

(58) *I klasę uždusęs įbėgo Jonukas.*

Įdomu pastebėti, kad dėl siauros predikacijos apimties eigos veiksmo reikšmė gali būti ne tokia ryški ir kelio ar kito išilginio objekto predikacijos atveju, plg.:

(59) *Šioje vietoje vieškelis įvingiuoja į plentą.*

(60) *Ištisas žemės plotas prieina Baltijos jūrą* LKŽ_{II} 1101 (J. JABL).

(61) *Su šventorium sueina kapinės* LKŽ_{II} 1103 (RŠ).

(62) *Ant tvoros stovia gaidys, uodega prieina lig žemei, o balsas – dangun eina* (varpas) LKŽ_{II} 1101 LTR (PNMR).

2.6. Pagaliau nederėtų nutylėti to fakto, kad tam tikromis aplinkybėmis judėjimo veiksmažodžių įvykio veiksmo formos prasmingai gali būti vartojamos ir kelio predikacijos atvejais. Pavyzdžiui, adekvatus kelionės išpūdžių aprašymas gali pareikalausti atsitikimo kategorijos predikato, kuris, kaip žinome, tegali būti įvykio veiksmo veiksmažodis. Paprastai tam palanki kalbinė situacija susiklosto tuomet, kai tam tikru kelionės etapu kelio konfigūracija netikėtai kinta, arba kelionės pabaigoje keliautojas atsiduria nelauktoje vietoje, plg.:

(63) *Kelias mus¹³ išvedė į pamiškę.*

(64) *Takelis išėjo ant balos* LKŽ_{II} 1086 (A 1884, 21).

(65) *Kelelis įsuko į mišką, vingiuodamas tarp ištekinų pušų* LKŽ_{XIV} 103 (V. BUB).

(66) *Takas įvingiavo į lauko keliuką* LKŽ_{XIX} 468 (J. AVYZ).

(67) *Štai mano kelias išnėrė iš kalnų į lygumą* LKŽ_{VIII} 683 (ŠLČ).

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad šių sakinių predikacija aprėpia ne visą kelio konfigūraciją, o tik tą atkarpą, kuri betarpiškai iškyla priešais keliautojo akis. Būtent keliautojo perspektyva atveria galimybes tokių predikatų (re)perfektyvizacijai. Mat betarpiškai predikacijos aprėpiama kelio atkarpa keliautojo resp. kalbovo interpretuojama ne kaip statinė konfigūracija, bet kaip dinamiška kelionės patirtis, t. y. suvoktajame

¹² Apie šių predikatų inherentinius semantinius veiksmo požymius žr. Holvoet, Čižik (2004: 146–151).

¹³ Sakiniuose su eigos veiksmo predikatu ši patiento resp. objekto pozicija nėra aiškiai apibrėžta, čia ji reiškia eksplicitiškai. Vis dėlto šio sakinio aktantai nėra visaverčiai (t. y. prototipiški) – tą aiškiai rodo tai, kad šio sakinio negalima pasyvizuoti, plg.:

* *Kelio mes buvome išvesti į pamiškę.*

laike besirutuliojantis įvykis. Žinoma, prieš keliautojo akis atsiverianti kelio atkarpa normaliai gali būti nusakoma ir eigos veiksmo judėjimo veiksmožodžiais, nors tokie atvejai ir nėra tipiški, plg.:

(68) *Ir vėl bėga mūsų kelias. Bėga broliškosios Latvijos link* LKŽ₁ 726 (J. BALT).

Tačiau tik kelionės aplinkybėmis, kai stebėtojo žvilgsniu yra nužvelgiama tik tam tikra (kuo nors ypatinga) kelio atkarpa, gali būti sąmoningai pasirenkamos judėjimo veiksmožodžių įvykio veiksmo formos.

2.6.1. Galiausiai derėtų pasakyti, kad tokios dinamiškos interpretacijos reikalaujamos įvykio veiksmo formos su anksčiau aptartomis eigos veiksmo formomis, nulemtomis holistinės, arba visuminės, suvokėjo perspektyvos, tesudaro semantinę priešpriešą. Gramatinė veiksmų opozicija, tokia kaip faktinio judėjimo predikacijos atveju, čia mažai tikėtina dėl sunkiai suderinamų holistinės ir keliautojo perspektyvų, plg.:

(69) *Senelis ėjo ėjo ir priejo mišką.*

(70) **Takas ėjo parugę ir išėjo į pamiškę.*

IŠVADOS

1. Kryptingą judėjimą reiškiančių veiksmožodžių vartojimo išilginių objektų predikacijai pamatą sudaro kognityvinė subjektifikacijos operacija. Šią savo ruožtu pagrindžia subjektyvus judėjimo sąvoka, kurios turinį sudaro situacijos suvokėjo atliekamas nuoseklus kryptingas išilginio objekto skenavimas, arba peržvalga.

2. Judėjimo veiksmožodžiai, sakiniuose eidami išilginių objektų predikatais, iš esmės žymi tik statinę, t. y. laiko bėgyje nekintančią jų padėtį. Taip vartojami šie veiksmožodžiai semantiniu atžvilgiu prilygsta būsenos veiksmožodžiams.

3. Išilginių objektų apibūdinimui vartojamų judėjimo veiksmožodžių valentinėje struktūroje krypties adverbialinis palydovas tampa būtinas. Tai yra aptariamų predikacijos *conditio sine qua non*. Išilginių objektų predikaciją modifikuojantis krypties vektorius sutampa su šios predikacijos implikuojamo suvokėjo / stebėtojo, kuris faktiškai yra kalbovas resp. klausovas, pasirenkama objekto skenavimo, arba peržvalgos, kryptimi.

4. Išilginių objektų predikatais dažniausiai eina eigos veiksmo judėjimo veiksmožodžiai, mat paprastai jie čia težymi imperfektyvinį procesą. Dėl to, suprantama, jeigu šių objektų predikacijai pasirenkamos santykinę suvokėjo / stebėtojo lokaciją pabrėžiančios priešdėlinės judėjimo veiksmožodžių formos, jos tegali būti tik esamojo laiko.

5. Atvejai, kai priešdėlinės esamojo laiko judėjimo veiksmožodžių formos gali turėti įvykio veiksmo reikšmę (pvz., gnominiuose sakiniuose), išilginių objektų predikacijose negalimi dėl vienos svarbios aplinkybės: būtinas suvokėjo / stebėtojo padėties įtraukimas į šios predikacijos akiratį nulemia glaudų profiliuojamos situacijos ryšį su kalbėjimo momentu, todėl neįmanomas apibendrintas tos situacijos traktavimas.

6. Tam tikromis aplinkybėmis kelio predikacijai gali būti pasirenkamos judėjimo veiksmožodžių įvykio veiksmo formos. Šios aplinkybės sietinos su etapine, arba keliautojo, perspektyva. Prieš keliautojo akis nusidriekusi kelio atkarpa jo gali būti in-

terpretuojama dinamiškai (jos nusakymui pasirenkant atsitikimo kategorijos predikatą) tuo atveju, kai šios atkarpos konfigūracija ar regima baigtis keliautojui pasirodo nelaukta. Tokios dinamiškos interpretacijos reikalaujamos įvykio veiksmo formos su holistinės, arba visuminės, suvokimo perspektyvos nulemtomis eigos veiksmo formomis sudaro ne gramatinę, o semantinę priešpriešą.

SUTRUMPINIMAI

DŽ⁴ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, red. St. Keinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.

LKŽ_I – *Lietuvių kalbos žodynas* 1 (2-as leid.), red. J. KRUOPAS, Vilnius: Mintis, 1968.

LKŽ_{II} – *Lietuvių kalbos žodynas* 2 (2-as leid.), red. J. KRUOPAS, Vilnius: Mintis, 1969.

LKŽ_V – *Lietuvių kalbos žodynas* 5, red. K. ULVYDAS, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1959.

LKŽ_{VII} – *Lietuvių kalbos žodynas* 7, red. J. KRUOPAS, Vilnius: Mintis, 1966.

LKŽ_{VIII} – *Lietuvių kalbos žodynas* 8, red. J. KRUOPAS, Vilnius: Mintis, 1970.

LKŽ_{XI} – *Lietuvių kalbos žodynas* 11, red. K. ULVYDAS, Vilnius: Mokslo, 1978.

LKŽ_{XIV} – *Lietuvių kalbos žodynas* 14, red. K. ULVYDAS, Vilnius: Mokslo, 1986.

LKŽ_{XVIII} – *Lietuvių kalbos žodynas* 18, red. V. VITKAUSKAS, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

LKŽ_{XIX} – *Lietuvių kalbos žodynas* 19, red. V. VITKAUSKAS, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.

LITERATŪRA

AMBRAZAS, V., red., 1997: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Trečiasis pataisytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

AMBRAZAS, V., red., 1999: Veikslas. *Lietuvių kalbos enciklopedija*, par. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

HOLVOET, A., ČIŽIK, V. 2004: Veiksmo priešpriešos tipai. Holvoet, A., Semėnienė, L., red., *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 141–162.

JANDA, L. A. 2004: A metaphor in search of a source domain: The categories of Slavic aspect. *Cognitive Linguistics* 15, 471–527.

LANGACKER, R. W. 2002: *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*, 2nd ed., Berlin/ New York: Mouton de Gruyter.

PAULAIŠKIENĖ, A. 1979: *Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos*, Vilnius: Mokslo.

VENDLER, Z. 1967: *Linguistics in Philosophy*, Ithaca: Cornell University Press.

Rolandas Mikulskas

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio 5, 10308 Vilnius

mikulskai@takas.lt

Gauta 2005 01 27